

УДК 394:323.15

ВОЛОДИМИР ЄВТУХ,

*доктор історичних наук, член-кореспондент
НАН України, директор Інституту соціології,
психології та соціальних комунікацій
Національного педагогічного університету
імені М.П.Драгоманова, завідувач кафедри
соціології*

Поліетнічність як конструкт *modus vivendi*

Анотація

Стаття присвячена аналізу різних аспектів феномену поліетнічності, зокрема джерел його формування, його поширеності в сучасному світі, його етнокультурних маркерів, його динаміки на національному, регіональному та локальному рівнях. Відтворюються особливості функціонування поліетнічності під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників, таких як характер розселення етнофорів, специфіка атмосфери міжетнічної взаємодії, політика держав щодо компонентів, які формують поліетнічність (алохтонне населення, етнічні спільноти, іммігранти). Розглянуто також різновекторність впливів на суспільний розвиток поліетнічних країн та міжетнічні відносини. Обґрунтовується характеристика поліетнічності як "modus vivendi"-конструкта.

Ключові слова: *етнічність, міжетнічна взаємодія, поліетнічність, транснаціональний простір, "modus vivendi"-конструкт*

Попередні зауваги

З часом, коли накопичується певний ресурс знань в обраній царині наукових досліджень (такою для мене став феномен етнічності), постійно зринає низка ідей, котрі хотілося би втілити у структурованих викладах. Оскільки час для їх реалізації не є безмежним і з роками він скорочується, то, природно, зростають критерії відбору оприлюднення ідей, задумів. Уже кілька років поспіль появі моїх публікацій передують вмотивований вибір. Він формується в результаті дискусій з вітчизняними і зарубіжними колегами

на конференціях, симпозіумах, у процесі вивчення наукового доробку дослідників та соціальних практик. Мотив до написання цієї праці — неординарний: запрошення підготувати досить обсяжну статтю “Поліетнічність” для п’ятитомного енциклопедичного видання “The Blackwell Encyclopedia of Race, Ethnicity and Nationalism”¹, яке має вийти друком 2014 року у Великій Британії. Серед редакторів енциклопедії — знаменитий дослідник проблем етнічності та націоналізму професор відомої своїми науковими здобутками Лондонської школи економіки Ентоні Сміт [Євтух, 2011: с. 155–156], власне, чи не найпереконливіший авторитет в окресленій царині знань. Запрошення й оцінка моїх можливостей у цьому контексті² — надзвичайно вагомий аргумент, щоби з усією серйозністю взятися до реалізації цього мініпроєкту. Після того як текст статті (англійською мовою) був надісланий до редакції, скупі викладені думки (так вимагає формат енциклопедичних видань) стосовно складного та неймовірно цікавого феномену спонукали мене до більш широкої наукової дискусії, у якій я прагнутому висловити своє бачення проблеми, ознайомити з найпереконливішими аргументами моїх колег (переважно зарубіжних, оскільки в українській соціогуманістиці таких поки що недостатньо), і, за можливості, запропонувати перспективи розвитку досліджень у цьому напрямі. Вважаю, що мій науковий досвід³ дозволяє мені ставити питання саме так і вкотре звернути увагу на теоретичну та практичну актуальність етнічної тематики.

Іншим, як на мене, важливим моментом є необхідність зазначити ту обставину, що попри поширеність феномену поліетнічності та чималу наукову зацікавленість проблемами етнічності з боку західних фахівців, на цей

¹ “The Blackwell Encyclopedia of Race, Ethnicity and Nationalism” є фундаментальним проєктом в окресленій проблематиці, продуктом співпраці науковців із різних галузей знань і різних країн світу. Вона, за задумами видавців, “стане обсяжною і глобальною видавничою подією і має відіграти вагому роль у визначенні змісту раси, етнічності та націоналізму у глобальному контексті”. Видавці-редактори цієї енциклопедії відомі фахівці: Ратледж Деніс (Університет Джорджа Мейсона, США), Джон Стоун (Бостонський університет, США), Полі Ризова (Університет Вілметте, США), Ентоні Сміт (Лондонська школа економіки, Велика Британія), Ксяошу Ху (Університет св. Лаврентія, США).

² Із запрошення взяти участь у проєкті: “Я звертаюся до Вас, тому що, зважаючи на Вашу репутацію і експертний досвід, видавнича команда буде рада, якщо Ви напишете статтю [поліетнічність]” (*John Stone Encyclopedia of Race Ethnicity and Nationalism, 25-Jan-2014*). Із висновків редакційної колегії: “З приємністю приймаємо Ваш рукопис під заголовком “Поліетнічність” для публікації у “The Blackwell Encyclopedia of Race, Ethnicity and Nationalism”. Від імені видавців “The Blackwell Encyclopedia of Race, Ethnicity and Nationalism”: “...дуже дякую за Вашу прекрасну роботу” (*John Stone, Associate Editor, The Blackwell Encyclopedia of Race Ethnicity and Nationalism, 06-June-2014*).

³ Див.: Володимир Євтух в інформаційно-комунікативному просторі: наукові та політико-громадські активності = Volodymyr Yevtukh in Informative and Communicative Space: Scientific, Political and Civic Activities / укл.: Людмила Савенкова, Володимир Крячко. — Київ: Фенікс, 2012. — 248 с.; Google Scholar Citations // http://scholar.google.com/citations?view_op=new_profile&hl=ru; Slideshare // http://www.slideshare.net/yevtukh/edit_my_uploads.

час, за моїми спостереженнями, перелік праць, присвячених безпосередньо конструктові “поліетнічність”, не надто вражає, є несумісним зі смисловим та науково-дослідницьким навантаженням цього конструкту. Вочевидь процес акумуляції знань про явище поліетнічності, який розпочався від середини 1980-х років, ще не набрав адекватних обертів, і список літератури, де вже в заголовку зустрічається термін “поліетнічність” (наголошую на цей момент, вважаючи, що саме титул статті чи будь-якої іншої наукової розвідки фокусує увагу на предметі аналізу), поки що обмежений (значна частина такої літератури відтворена в цитуваннях і посиланнях на ці статті). Однак останнім часом феномен поліетнічності жваво дискутується у контексті більш загального явища — етнічності; про що свідчать напрацювання як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників.

Стан досліджень проблеми¹

У цьому контексті вважаю за необхідне звернути увагу на дві обставини, котрі, на мій погляд, є важливими в оцінюванні доробку і можливих перспектив дослідження феномену: 1) незважаючи на поширеність поліетнічності та її значущість у суспільному розвитку багатьох країн, феномен не став предметом інтенсивного вивчення як окремий цілісний чинник; 2) дослідження поліетнічності — складного соціального феномену — вимагає концентрації й кооперації зусиль представників різних соціогуманітарних наук з тим, щоби дійти його сутності й, головне, розуміння його впливу на динаміку суспільних процесів і на особистісні уявлення в контексті надзвичайної етнокультурної строкатості довколишнього світу в його глобальному, національному, регіональному та локальному вимірах, на трансформацію їх у бік адекватного сприйняття “інакшості” та формування відповідних поведінкових зразків.

Науково-дослідницький дискурс, у центр уваги якого змістився феномен поліетнічності, зініціювали три лекції канадського історика професора Вільяма МакНейла, які він у 1985 році прочитав у Торонтському університеті. Професор стверджував, що: 1) формування населення країн із різних етнічних груп стає нормою; 2) поліетнічність як помітний феномен соціальної історії набирає своєї ваги після Першої світової війни; 3) імміграція є найбільш могутнім джерелом поліетнічності [McNeill, 1985].

Сучасний науковий дискурс охоплює по-справжньому широке поле проблем, безпосередньо чи опосередковано дотичних до явища поліетнічності, й до нього залучаються дослідники різних країн. Цей процес можна

¹ Англомовні науковці сформуливали поняття “*current state of the art*”, яке не можна адекватно відтворити українською мовою, оскільки, перекладаючи його дослівно, втрачаєш не лише канву, у котру влітається феномен, а й нюанси його осмислення дослідниками. У моєму розумінні “*current state of the art*” — це прагнення сфокусувати увагу на необхідності динамічного дослідження явища, не лише фіксуючи те, що зроблено, а й, більшою мірою, структуруючи дослідницьке поле проблеми, акцентуючи увагу на ключових питаннях і визначаючи дослідницькі перспективи. Показовою в цьому плані є стаття: Zsuzanna A. Ethnicity in Interaction: The State-of-the-Art // Acta Universitatis Sapientiae, Philologica. — 2009. — Vol. 1. — № 2. — P. 212–228.

розділити на два різновиди активностей: організаційно-структурні та дослідницькі. У першому випадку йдеться про заснування та діяльність центрів, проведення наукових конференцій, семінарів, симпозіумів, дискусій, організацію засобів оприлюднення результатів досліджень (журнали, видавництва тощо); у другому — про розроблення конкретних тем і оприлюднення результатів досліджень.

Мобілізаторами цього дискурсу є кілька активних дослідників із європейських та північноамериканських країн, результати наукових пошуків котрих, власне, й окреслили проблемне поле феномену етнічності й наповнюють змістом окремі ділянки цього поля. Серед основних тем сучасного дискурсу з поліетнічної проблематики, на мою думку, варто виділити такі: *коріння, історія і джерела поліетнічності* (Роджер Балад, Велика Британія; Петер Банг, Данія; Шон Джоунз, Велика Британія; Рууд Коопманс, Німеччина); *поліетнічність як чинник соціального розвитку країн із різноманітним етнічним складом населення* (Віл Кимлічка, Канада; Нуртай Мустафаєв, Росія); *поліетнічність і міжкультурний діалог, міжкультурна комунікація* (Мірча Брі, Румунія; Леон Дичевські, Польща; Володимир Євтух, Україна); *менеджмент культурного плюралізму* (Яніна Дейцил, Швеція; Чарльз Вестін, Швеція); *мультилінгвізм у мультикультурному контексті* (Ґуус Екстра, Нідерланди; Януш Корек, Польща); *ризики та виклики поліетнічності* (Корнель Дю Туа, Південна Африка; Кристин Ек, Швеція; Ендрю Якубовіч, Австралія; Раві Канбур, Фред Ригтс, США); *правові аспекти функціонування поліетнічності та питання державного управління* (Володимир Коваль, Україна; Люк МакНамара, Австралія; Фазал Ривзі, США; Жан-Жак Шаліфо, Канада); *регіональні виміри поліетнічності* (Джон Лі, Японія; Ласло Шарка, Угорщина; Алла Сальнікова, Росія; Валерій Тішков, Росія).

На мій погляд, переважна більшість перелічених проблем наразі лише окреслені й чекають на нову когорту дослідників, зокрема тих, хто буде здатний на підставі нових технологій і новітнього інструментарію глибше проникати в сутність феноменів. Безумовно, тут пріоритет за міждисциплінарними підходами й дослідженнями функціонування поліетнічності в конкретних соціальних умовах, а також лабільності етнічних маркерів і здатності адаптації носіїв тієї чи тієї етнічності до динаміки соціальних змін, що відбуваються в суспільстві. Головними темами тут стануть з'ясування сили впливу різного роду чинників на характер вияву складових поліетнічності та питання моделювання, конструювання саме цього *modus vivendi* (з урахуванням того факту, що поліетнічність може мати як позитивний, так і негативний вплив на процеси суспільного розвитку).

Методологія дослідження

На мою думку, у нашому контексті (поліетнічність як конструкт *modus vivendi*) релевантним буде розгляд із трьох дослідницьких перспектив: культурницька перспектива, соціоекономічна перспектива та базові принципи теорії крос-культурної адаптації, розробленої професором Янг Юн Кім на основі теорії асиміляції Роберта Парка, яка стосується іммігрантів. Йдеться про те, що перелічені перспективи дають змогу охопити різні аспек-

ти конструкту й визначитися із впливом культурних, соціальних, економічних та психологічних чинників на формування як передумов, так і поточних ситуацій у співжитті носіїв різних етнічностей у межах одного етнополітичного (держави) чи то етносоціального (суспільство) організму на національному, регіональному та локальному рівнях. Власне, тут уже можна говорити про взаємодію культурного, соціального й економічного капіталів [Bourdieu, 1986], що її формують усі актори поліетнічності — абorigенне та місцеве (автохтонне) населення, іммігранти кількох поколінь (алохтонне населення). І тут ми маємо справу зі взаємодією не стільки самих представників різних етнічних спільнот, скільки різних форм капіталів, сформованих ними.

У такій ситуації міждисциплінарний підхід у дослідженні феномену є чи найпродуктивнішим. Для визначення стартових позицій і перспектив формування відповідних умов для *modus vivendi* передусім варто скористатися тестовою шкалою соціальної дистанції американського соціолога Еморі Богардуса та методом порівняльного соціального дослідження, запропонованим англійським соціальним статистиком Роджером Джовелом і, як виявилось, ефективним у межах загальноєвропейського моніторингового проекту “Європейське соціальне дослідження” й успішно адаптованим українськими соціологами Євгеном Головахою та Андрієм Горбачиком для проведення опитувань населення в Україні [Головаха, 2012].

Відтворити функціонування поліетнічності як конструкту *modus vivendi* можна за вправного комбінування знань і методів, якими послуговуються різні соціальні науки. *Археологія етнічності* забезпечує дослідника сукупністю найстабільніших етнічних маркерів груп та індивідуумів, що допомагає робити розрізнення між набутими (сконструйованими, спрямованими на досягнення мети) і природними (успадкованими, переданими від покоління до покоління) маркерами. *Етнічна економія* стає корисною у прагненні розкрити *інтермедіатора (middle man)* у процесі комунікацій і творенні соціального капіталу для себе самого, своєї етнічної групи, країни поселення, країни походження. *Демографія і статистика* (переписи, опитування) дають змогу простежити траєкторію етнічної динаміки та її впливу на інтенсивність змін у взаємодії представників різних етнічних спільнот. *Культурницькі дослідження (cultural studies)* відчиняють двері до розуміння культурного розмаїття у конструюванні етнічної ідентичності, котра є стрижневим чинником функціонування, відтворення та культурної мобільності етнічної спільноти, що впливає на перспективи поліетнічності. *Логістика* може стати ефективним інструментом у виборі оптимальної моделі конструювання й організації соціокультурного простору (місто, локальна місцина, регіон) міжкультурної комунікації та міжкультурного діалогу. Застосовуватиметься й новітня “*теорія транснаціонального простору й екстратериторіальності*”, оскільки останнім часом актори поліетнічності дедалі частіше (завдяки новим інформаційним технологіям) формують і зорганізують свою діяльність (особливо зі збереження своєї етнічної ідентичності) не лише в межах персональної (фізичної) взаємодії, а й через соціальні мережі, зокрема у випадку підтримання зв’язків з країнами походження (“етнічними батьківщинами”). Великої ваги у дослідженні полі-

етнічності як *modus vivendi* набуває *соціолінгвістика* з її арсеналом структурованого опанування реальності (через суспільну природу мови, її громадські функції, через здатність формування механізмів впливу на творення атмосфери міжетнічного спілкування) та з її можливостями вибудовування певного роду каналу трансформації довколишньої інформації (соціальної, культурної, етнічної) й вибору методів вербального реагування на події, вчинки, поведінку носіїв тієї чи тієї етнічності. *Соціологія* забезпечує системне уявлення про поліетнічність як соціальний та етнокультурний конструкт і відтворює динаміку взаємодії окремих його компонентів. *Психологія*, акцентуючи увагу на індивідуальних особливостях людини, формує засади розуміння поведінки у процесі взаємодії етнофорів та їхнього впливу на позиціонування себе і вчинення тих чи тих дій з боку етнічно маркованих груп людей. Сучасні методики *менеджменту*, передусім етнічного й культурного, уможливають адекватний ситуації вибір із числа наявних і розроблення нових моделей (конструктів) *modus vivendi* в поліетнічному соціальному просторі на національному, регіональному та локальному рівнях, включно з етнічною політикою держави та відповідним адмініструванням у конкретних соціальних просторах.

Структурування дискурсу

У цій частині викладу варто передусім спинитися на питаннях, які, власне, структурують дискурс: 1) з'ясування сутності його ключових понять і термінів, зокрема “поліетнічність”, “конструкт”, “*modus vivendi*”, та дотичних до них, як-от “етнічна диверсифікація”, “багатокультурність (мультикультурність)” тощо; 2) формулювання основних тез до дискусії; 3) обрання методів і, в ширшому розумінні, перспектив (у вітчизняному досвіді — підходів, парадигм) дослідження явища.

“Поліетнічність”. Щоби дійти сутності або принаймні окреслити сутність цього багатогранного феномену, ватро згадати, що він укорінений в етнічності, яка, безумовно, є парасольковим явищем, покриває і вбирає у себе всі нюанси, пов'язані з походженням людини, особливості її взаємодії з довколишнім світом, що базуються на цьому походженні¹. Наразі обмежуся кількома загальними констатаціями, формулюючи їх на підставі вивчення значного масиву фахової літератури: 1) етнічність є сукупністю якісних характеристик людини чи групи людей, пов'язаних з їх походженням. Елементи цих характеристик виявляються в побуті, культурі, поведінці, ментальності, підтверджуючи етнічне походження людини і виокремлюючи (“іншу-

¹ У концентрованому вигляді концепти етнічності подано в моїй статті: *Євтух В.* Етнічність в транснаціональному соціальному просторі: дизайн дослідницького проекту // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* — 2013. — № 1. — С. 3–26. Вони базуються на результатах досліджень таких відомих зарубіжних учених, як Фредерик Барт, Деніел Бел, Майкл Бентон, П'єр ван ден Берге, Ернест Гелнер, Натан Глейзер, Томас Еріксен, Йвон Лайт, Синіса Мілісевич, Патрик Мойніген, Джон Рекс, Фред Рігс, Ентоні Сміт, Валерій Тішков, Джошуа Фішман, Майкл Гетгер тощо. Праці деяких із згаданих дослідників цитуються також у контексті аналізу поліетнічності.

ючи”) її серед собі подібних; 2) етнічність є комплексним соціокультурним феноменом: її маркерами є вибудовані на основі культурницьких елементів (як-от традиції, звичаї, одяг і прикраси тощо) елементи, які: а) тим чи тим чином пов’язують її з соціальним життям (мова, поведінкові зразки, участь в акціях на захист своїх прав); б) характеризують її як саме по собі соціальне явище, зокрема, коли йдеться про вплив етнічності на соціальну стратифікацію; в) утворюють етнічність як вагомий чинник накопичення соціального і культурного капіталу; 3) етнічність через властиві їй якісні характеристики являє собою очевидний маркер ідентичності; 4) сьогодні етнічність виступає також могутнім чинником політики, що співвідноситься із процесами її політизації.

Усі перелічені характеристики етнічності тим чи тим чином пов’язані з трактуванням етнічності як етнокультурного і соціокультурного конструкту. У більшості випадків саме з такої перспективи я розглядав етнічність у своїх попередніх працях [Євтух, 2012, с. 104–107]. Більш ґрунтовне ознайомлення з дослідженнями зарубіжних колег змушує мене замислюватися над значенням біологічних складових (детермінантів) етнічності, оскільки генетичні індекси відіграють якщо не визначальну, то принаймні очевидну роль у вирізненні цього феномену з-поміж йому подібних. Незважаючи на те, що багато тверджень біологічної концепції етнічності (етнічної групи), прихильником якої є, зокрема, відомий канадський антрополог Майкл Біллінґер [Billinger, 2007], потребують уточнення, вона концентрує увагу на тих аспектах феномену, котрі не можна розкрити, залишаючись лише на платформі етнокультурної чи соціокультурної перспективи.

Процедура уточнення структуроутворювальних понять нашого дискурсу (поліетнічність, конструкт, *modus vivendi*) передбачає з’ясування кількох важливих, на мій погляд, елементів: 1) етимології; 2) можливості контекстуальної реалізації терміна та релевантності його вживання в означеному дискурсі (тобто операціоналізації); 3) змістової взаємодії між собою та з іншими термінами в рамках “ринку термінології”¹.

¹ Терміни “ринок термінології”, “термінологічна інфраструктура” українські дослідники практично не вживають. На мою думку, опанування цих термінів є необхідною умовою здобуття адекватного структурованого наукового знання в будь-якій царині. Це пов’язане з динамікою процесу термінотворення (зокрема через бурхливі соціальні, політичні та культурницькі процеси), мовною розмаїтістю сучасного світу (із цим пов’язані точність чи неточність передання змісту терміна в конкретному етнокультурному довідлі), широким діапазоном сприйняття того чи того явища й реагування на нього з боку носіїв різної ментальності. Дослідники суспільних процесів, зокрема у європейському науковому просторі, інтенсивно вивчають і використовують бази термінологічних даних, через термінологічні менеджерські системи опановують інструментарій проникнення в сутність відомих (“старих”) термінів, у модифікації їхнього змісту під тиском нових обставин, намагаються “йти в ногу” зі швидкими темпами термінотворення у відповідь на зміни й суспільні виклики. У цьому контексті важливо наголосити фундаментальну роль термінології та процесу формування термінологічного продукту, функціонування баз даних, прагнення до вправного використання термінологічного інструментарію, участь дослідників у формуванні термінологічної політики, термінологічної

Отже: а) слово “*поліетнічність*” складається із двох частин “*полі*” (як синонім вживається “*мульти, багато*”) та “*етнічність*”. Основне смислове навантаження лягає на другу частину слова, яке походить від грецького “*ethnos*”, що означає “*народ*”, “*плем’я*”. Вкупі ці два слова в буквальному сенсі означають багато етнічностей (етнічних груп, етнічних спільнот), які проживають разом у межах однієї соціальної структури (суспільство) або політичної структури (держава). У такій інтерпретації слово “поліетнічність” є терміном, який відтворює реальність (соціальну, етнокультурну) і прокладає місток до розуміння феномену сучасного суспільного життя багатьох країн світу. Завважу, що попри звичність і інкорпорованість цього терміна у дослідницьку практику, принаймні серед фахівців, котрі вивчають феномен етнічності, термін має не надто тривалу історію. З останньою обставиною пов’язані ситуації, за яких як синонім використовують (або як близькі за змістом) терміни “*мультикультурність*” (“*багатокультурність*”), “*етнічна диверсифікація*”, “*етнічне розмаїття*”, “*культурний плюралізм*”, “*культурне різноманіття*”, “*етнічний плюралізм*” [Brezovszky, 1999; Dacyl, 1995; Diversity and Cohesion, 2000; Ethnopluralism, s.a.; Grucza, 2001; Kanbur, 2009; Koopmans, 2013; Lie, 2004; Riggs, 1998; Rizvi, 1989]. Щоправда, західні фахівці дедалі частіше починають проводити змістовну (семантичну) межу між терміном “поліетнічність” та перерахованими вище близькими за змістом, наприклад південноафриканський дослідник Корнель дю Тоїт [Du Toit, 2004]. Що ж до терміна “*конструкт*”, то тут менше визначеності (теоретичної, практичної) порівняно із терміном “поліетнічність”. Ця невизначеність пов’язана передусім з тим, що спроба ввести його у компендіум термінів, які покликані інтерпретувати соціальні явища, і ширше, явища суспільного буття, є прикладом пошуків термінів і понять, які мають відтворювати нові соціальні феномени або ж акцентувати увагу на динамічних змінах звичних для того чи того суспільства явищ. Тут цілком можна погодитися з російським філософом Володимиром Швирьовим, що “*поняття теоретичного конструкту* набуло поширення у зв’язку з усвідомленням у рамках стандартної концепції науки неможливості редукції теоретичних термінів до термінів, які фіксують ознаки, що спостерігаються емпірично. Термін “*конструкт*” у цьому сенсі виявився пов’язаним з фіксацією т.зв. даностей, які не спостерігаються, на кшталт елементарних частинок у фізиці, структур хімічних сполук, генів у біології, характерологічних типів у психології, типів суспільних структур у соціальному знанні тощо. У сучасній методології науки, яка підкреслює концептуально-теоретичну навантаженість досвіду, поняття конструкту може бути застосоване і до термінів емпіричного шару мови науки таким чином, наскільки ці терміни не просто фіксують певну даність, що спостерігається, а передбачають певний поняттєвий

інфраструктури, термінологічних центрів і служб (Christian G. The Terminology Market and the Terminology Infrastructures in Europe // Multikulturalitat und Multiethnizitat in Mittel-, Ost- und Sudosteuroopa / Ernst-Peter Brezovszky, Arnold Suppan, Elisabeth Vyslonzil (eds.). — Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999. — P. 91–108). Зокрема, вживаючи термін “*мініринок термінології*”, я підкреслюю моє прагнення брати участь у формуванні компендіуму термінів, дотичних до визначеного в цій статті проблемного (дослідницького) поля, а саме поліетнічності, принаймні через уточнення їх змісту.

аналіз (напр., індекси та індикатори в емпіричних, соціологічних та психологічних дослідженнях)” [Швырев, s.a.]. Цією цитатою можна підтвердити справедливості мого заклик до фахівців, хоча б зі сфери моїх наукових інтересів, до творення ринку термінології (через введення нових термінів у науковий обіг або уточнення інтерпретацій вже наявних термінів)¹. Зауважу, що в західних соціальних науках вживання терміна “конструкт” (“construct”) у запропонованому вище значенні не дуже поширене, частіше в окреслених мною контекстах застосовують термін “концепт” (“concept”) [Concept, s.a.]. Беручи до використання у цій статті термін “конструкт”, я передусім акцентую увагу на двох моментах: 1) фіксація в соціальній життєдіяльності багатьох суспільств сучасного світу такого сформованого (природним шляхом) і певною мірою сконструйованого (цілеспрямовано) феномену, як “поліетнічність”; 2) широкі інтерпретаційні можливості терміна для визначення функціональної сутності однойменного явища і його взаємодії з іншими явищами. Укорінений у дипломатії для позначення неформальної домовленості між сторонами певного протистояння термін “*modus vivendi*” (від латинського — *modus* — спосіб та *vivendi* — жити) у його модифікованому вигляді (*спосіб співжиття, спосіб співіснування*) є релевантним у межах даного дослідження, оскільки практики співіснування представників різних етнічностей у рамках одного етносоціального [Євтух, 2003: с. 110] чи етнополітичного організму [Євтух, 2003: с. 219], з одного боку, адаптуються до умов існування, а з іншого — вимагають певних регулятивних активностей, що їх безпосередніми акторами стають і самі етнофори (носії тієї чи тієї етнічності).

Проблеми до дискусії

Розгляньмо проблеми, вкорінені в тих процесах, які визначають сутність феномену: 1) джерела формування поліетнічності та інтенсивність її поширення; 2) чинники мобільності компонентів, які формують поліетнічність; 3) чинники територіальної дистрибуції поліетнічних ареалів, анклавів і пов’язані з цим особливості формування етнонаціональної структури на національному, регіональному та локальному рівнях; 4) чинники, що визначають *modus vivendi* та характер міжетнічної взаємодії (міжетнічна толерантність, діалог, конфліктогенні ситуації); 5) трансформаційні впливи на динаміку поліетнічності та перспективи її функціонування за умов транснаціонального соціального простору (соціальні мережі, віртуалізація простору, втрата силового поля міждержавних кордонів).

Джерела формування поліетнічності та інтенсивність її поширення. Серед представників різних соціальних наук практично не спостерігається

¹ З метою стимулювання формування компендіуму термінів та понять з етнічної проблематики мною започаткована online-енциклопедія, в основу якої покладені терміни та поняття, опубліковані у: *Євтух Володимир*. Етнічність: енциклопедичний довідник / Володимир Євтух. — К.: Фенікс, 2012. — 396 с. Енциклопедія структурована таким чином: 1) терміни та поняття; 2) дослідницькі та етнокультурницькі центри; 3) персоналії; 4) література з етнічної проблематики. Докладніше див.: *ethnoencyclopedia.info*

розбіжностей у визначенні джерел появи поліетнічності: вона постає як вислід існування аборигенного (корінного місцевого) населення, імміграції, завойовницьких акцій, післявоєнного розділу територій, розвитку торгівлі, міжетнічних шлюбів у межах однієї територіально-адміністративної одиниці [Polyethnicity, s.a.; Russel, 2013]. Я пропоную розглядати феномен поліетнічності на підставі двох підходів: з перспективи територіально-просторового її розміщення та з перспективи індивідуальних характеристик осіб, які є носіями (як однієї, так і двох і більше) різних етнічностей. Коли йдеться про першу перспективу, то маємо справу з наявністю на території тієї чи тієї країни кількох етнічних спільнот, котрі перебувають тут як корінне населення, як іммігранти або внаслідок територіального (після військових дій) поділу цілісних територій, завоювання територій іншими країнами чи розвитку торгівлі з утворенням своєрідних анклавів етнічного бізнесу. Західні дослідники, розглядаючи поліетнічність, концентрують увагу саме на цих джерелах її формування [Ballard, Koopmans, McNeill, Rizvi, s.a.]. Ознаками поліетнічності в цьому випадку є: наявність етнічних ареалів, анклавів, громад, у яких зберігаються й культивуються етнічні маркери (елементи) країни походження – типи поселень, організація життєдіяльності, ієрархія відносин тощо. З цієї перспективи відкриваються лише такі аспекти поліетнічності, як її статистична репрезентація й кількісне співвідношення різних компонентів етнонаціональної структури населення. Розгляд поліетнічності із запропонованої мною нової перспективи (під кутом зору індивідуальних характеристик) дає можливість проникнути ще й у якісну її сутність, оскільки поліетнічність реалізується у процесі взаємодії етнофорів, котрі дуже часто є носіями не однієї, а двох, ба й більше, етнічностей. У цьому випадку ми маємо справу з тими якісними характеристиками поліетнічності, які виникають у процесі необхідної взаємодії з представниками інших етнічних спільнот через індивідуальні обставини, що склалися (змішані шлюби, місцегінація тощо) [Євтух, 2003: с.162] і розвиток міжнародних, зокрема торговельних, контактів. Маркерами поліетнічності на індивідуальному рівні є: змішаний колір шкіри; форма обличчя, яка вбирає риси, притаманні кільком расам чи етнічностям; володіння кількома мовами; культурні характеристики, властиві кільком етнічностям; поліваріантна етнічна самоідентифікація; поліорієнтована етнічна поведінка тощо. Поряд із цим поліетнічність розпізнається там, де відбувається взаємодія кількох етнічностей – у просторах спілкування: вулиці, ринки, житлові квартали (будинки), транспорт, робочі місця, навчальні заклади, молодіжні центри, спортивні клуби, центри соціального і культурного дозвілля тощо. З цієї точки зору, поліетнічність є, за Бхавані Арабанді, виявом “здатності і готовності індивідів ідентифікувати себе з різними етнічностями і різними ідентичностями” [Arabandi, 2007: p. 3479]. Великою мірою з огляду на цей факт я пропоную розглядати поліетнічність як *modus vivendi* (спосіб співжиття, спосіб співіснування) представників різних народів, носіїв різноманітних культур і етнічностей в межах одного етносоціального чи етнополітичного організму.

З питань джерел і поширення поліетнічності (особливо, коли треба простежити їхню історичну траєкторію) варто звертатися до праць уже згадува-

ного канадсько-американського (оскільки він викладав у Чиказькому університеті) історика Вільяма МакНейла, передусім до його праці “Поліетнічність і національна єдність у світовій історії” [McNeill, 1985], у якій зібрано три лекції, що їх професор 1985 року прочитав у Торонтському університеті з проблем поліетнічності, започаткувавши тим самим наукову дискусію з означеної проблематики: “Імперія і нація до 1750 року”, “Тріумф націоналізму, 1750–1920”, “Відновлення поліетнічної норми після 1920 року”. Зважаючи на знаковість цієї праці МакНейла для дослідження поліетнічності й на те, що її досі не аналізували в українській соціогуманітаристиці, дозволю собі детальніше спинитися на ідеях, висловлених у ній автором. При цьому я робитиму акцент на чиннику поліетнічності. МакНейл вважав, що “поліетнічність є нормальним явищем у цивілізованих суспільствах (з чим не можна не погодитися. — *В.Є.*), тоді як ідеал етнічно однорідної держави в історії був винятком і рідко зустрічався у практиці”. Поява поліетнічності пояснюється низкою обставин. Насамперед ідеться про підкорення одних племен (народів) іншими й залучення їх у суспільні відносини своїх громад. Поряд із цим поширення хвороб, особливо в містах, і зменшення населення через смертність вимагали його заміщення, що відбувалося за рахунок сільського населення або ж населення інших етнічних територій. Відбувалося також формування етнічних анклавів з метою стимулювання розвитку торгівлі. Зрештою, слід констатувати, що період згуртування окремих етнічних спільнот на основі ідеї самовизначення й утворення національних держав поступився місцем періоду “розмивання” етнічної єдності внаслідок припливу до північноамериканських та європейських країн вихідців з інших частин світу. Країни дедалі більшою мірою ставали поліетнічними. Вступаючи в дискусію з приводу поліетнічності, американський фахівець Джон Тентон наголосив: “Канадський і американський досвід дає приклад Північній Америці, як потрібно зводити до того, щоб жити пліч-о-пліч з людьми різного етнічного походження. Європейці лише починають поглядати через Атлантику; тим часом ця ситуація стає предметом публічної політики стосовно етнічних меншин, і настане час, коли цим доведеться займатися практично” [Tanton, 1993]. У наведеній цитаті увагу зосереджено на імміграції, котра для Сполучених Штатів Америки та Канади кілька століть поспіль була джерелом поповнення населення та формування феномену поліетнічності, а починаючи з 1960-х років вона почала відігравати суттєву роль в суспільному розвитку і європейських країн. Сьогодні ніхто не піддає сумніву, що імміграція є головним джерелом поліетнічності. За даними Департаменту економічного й соціального розвитку ООН, міграційна палітра світу на 2013 рік мала такий вигляд: 232 млн людей (3,2% усього населення світу) живуть поза межами своїх країн (для порівняння: у 2000-му таких було 175 млн, а у 1990-му — 154 млн); розвинені країни Півночі дають притулок 136 млн іммігрантів; частка працездатних (20–64 роки) становить 74% усіх переселенців; три чверті іммігрантів приймають країни Європи (72 млн) та Азії (71 млн); за рівнем концентрації іммігрантів вирізнялися такі десять країн: Сполучені Штати Америки (45,8 млн), Росія (11,0 млн), Німеччина (9,8 млн), Саудівська Аравія (9,1 млн), Об’єднані Арабські Емірати (7,8 млн), Велика Британія (7,8 млн), Франція (7,4 млн), Канада

(7,3 млн), Австралія (6,5 млн), Іспанія (6,5 млн) [232 million, s.a.]. Звернімо увагу на те, що практично всі країни Європи (38), за винятком Ірландії, Люксембурга, Мальти й Португалії, є поліетнічними: щоправда, у більшості із них меншинні сегменти становлять менш як 20% населення країни, а в 11% європейських країн цей сегмент значно відчутніший (аж до 44% у Боснії і Герцеговині) [Wolff, s.a.].

Чинники мобільності компонентів, які формують поліетнічність. У науковій літературі, дотичній до проблем етнічності (поліетнічність як явище соціального та етнокультурного життя входить у дослідницьке поле і практики етнічності), дискутують кілька важливих чинників мобільності складових поліетнічності, серед них: 1) потреба високорозвинутих країн у робочій силі, зазвичай малокваліфікованої, низькооплачуваної, призначеній для виконання робіт, що не є престижними для місцевого населення, концентрованої у так званому вторинному секторі економіки [Євтух, 1987]; 2) надлишок робочої сили в багатьох країнах з малорозвиненими технологіями та економікою; 3) зростання потреб високотехнологічних галузей виробництва у певній кількості висококваліфікованих працівників, коли ці потреби не можна задовольнити наявними робочими ресурсами (наприклад, потреба у великій кількості фахівців із комп'ютерних технологій у європейських країнах); 4) прагнення до об'єднання етнічних сімей; 5) політичні переслідування та репресії у країнах етнічного походження; 6) вимушена міграція внаслідок воєнних дій, екологічних катастроф і змін клімату.

Чинники територіальної дистрибуції поліетнічних ареалів, анклавів і пов'язані з цим особливості динаміки етнонаціональної структури на національному, регіональному та локальному рівнях. Поліетнічні ареали формувалися переважно в результаті поселення новоприбулих (зазвичай зовнішніх мігрантів; рідше переміщення внутрішніх мігрантів). До речі, така тенденція утверджувалася більшою мірою від початку ХХ століття, коли в країнах імміграції вже практично не було вільних територій. До того часу і в європейських, і в північноамериканських країнах іммігранти мали змогу поселятися відокремлено від інших етнічностей, утворюючи свої етнічні анклави. Прикладами цього стали, скажімо, китайські квартали ("чайна-тауни") у Нью-Йорку та Сан-Франціско, італійське село в Нью-Йорку, ареали поселення вихідців з українських земель в Нью-Йорку та Детройті ("українські дільниці"). У цьому випадку поліетнічність реалізувалася передусім у її територіальному вимірі, тобто на території певної держави з'являлися поселення з досить чітко визначеними етнічними межами, або ж на певній території утворювалося домінування тієї чи тієї етнічності, що визначало характер життєдіяльності тамтешнього населення.

На сьогоднішній день ситуація змінюється, особливо в європейських країнах. У Сполучених Штатах, наприклад, межі згаданих етнічних анклавів залишаються помітними (очевидними), але самі анклави дедалі частіше стають поліетнічними або в результаті переселення в них вихідців з інших етнічних спільнот для постійного проживання, або внаслідок інтенсивного відвідування їх з туристичною метою чи з метою придбання товарів щоденного вжитку й етнічно маркованої продукції, задля участі в етнічних заходах — фестивалях, виставках народного мистецтва тощо. У європей-

ських країнах ситуація з поселенням іммігрантів значно відрізняється від ситуації у північноамериканських країнах, що, безумовно, відбивається і на характері поліетнічності. З одного боку, тут зазвичай не фіксуються значні ареали автохтонного населення, яке своїми етнокультурними характеристиками відрізняється від переважної більшості того ж таки автохтонного населення, як це має місце в Канаді та США (йдеться про туземне, аборигенне населення). З іншого боку, в європейських країнах з інтенсифікацією переселення сюди вихідців з арабських та африканських країн (від середини 1960-х років), а пізніше — з території колишніх Югославії та Радянського Союзу утворювалися поліетнічні квартали. Прикладами таких є околиці міст Відня (Австрія) та Кельна (Німеччина). Щодо Кельна, щоправда, говорять про “турецькі анклав”, але вони дедалі більше стають змішаними, коли якщо не в них, то принаймні в безпосередній близькості поселяються вихідці з інших країн, зокрема арабських. За таких умов можемо говорити про превалювання іншого виміру поліетнічності, яка виявляється у процесах взаємодії як поміж мешканцями змішаних кварталів, так і між останніми й місцевим населенням. Під цим терміном пропоную розуміти населення, яке не проживає у цих кварталах, але через різні обставини (спорадичні відвідини, виробнича необхідність, участь в акціях, здійснюваних у цих кварталах) спілкується з їхніми мешканцями. За моїми висновками, базованими на аналізі зарубіжної літератури та включеному спостереженні під час перебування у тій чи тій країні, цей інший вимір, засадовими чинниками якого є індивідуальні характеристики (етнокультурні та ментальні риси), з огляду на значення поліетнічності в суспільному розвитку країни відіграє куди більшу роль, аніж чинники просторового розміщення (таких, як наявність на території країни певної кількості етнічних спільнот, кварталів, ареалів). Проте мусимо мати на увазі, що така наявність є передумовою класифікації країни як поліетнічної.

Прагнучи визначитися із впливом чинника поліетнічності, передусім з характеру дистрибуції, на динаміку етнонаціональної структури населення на різних рівнях (національному, регіональному, локальному), варто зазначити, що на сучасному етапі найбільш помітно ця динаміка простежується у великих містах. Така ситуація зрозуміла, оскільки новітні переселенці спрямовуються туди, де можна знайти певне заняття, роботу й забезпечити себе, принаймні на початку свого перебування у країні входу, мінімальними засобами для налагодження життєдіяльності. У цьому розумінні великі міста мають значні можливості і ресурси. Характерною рисою динаміки етнонаціональної структури населення поліетнічних країн на національному рівні є збільшення частки мешканців іншоетнічного походження, що відбувається за рахунок: а) зменшення народжуваності серед титульних спільнот, спільнот місцевого походження, що становлять основну кількість населення; б) інтенсивного припливу вихідців із різних країн.

Аспекти вияву поліетнічності. У закордонній, а останнім часом і в українській фаховій літературі дискутується питання про впливи поліетнічності на суспільний розвиток країн, у яких проживають вихідці з різних країн та різноетнічні спільноти місцевого населення. У цій дискусії фіксується два бачення: 1) поліетнічність, зокрема наявність іммігрантської

робочої сили, сприяє розвитку країни та формуванню атмосфери толерантних відносин у суспільстві [Мустафаєв, s.a.; Сальникова, s.a.; Brie, 2011; Rizvi, 1989; Tanton, 1993; Yevtukh, 2012]; 2) поліетнічність є джерелом викликів у суспільному розвитку, вона породжує напруження й призводить до конфліктів на міжетнічному (міжнаціональному) ґрунті [Тарасов, s.a.; Diversity, 2000; Du Toit, 2004; Eck, 2009; Fish, 2004; Jakubowicz, s.a.; Kanbur, 2009]. Переважає у цій дискусії перше бачення, яке наголошує той момент, що поліетнічність збагачує соціальний і культурний капітал завдяки економічній і етнокультурній діяльності етнічних груп всередині країни проживання й зміцнення зв'язків між країнами походження і країнами проживання. Однак у зв'язку з критичним осмисленням теоретичних засад асиміляції іншоетнічного населення у країнах їх проживання (скажімо, в концепції “плавильного казана” у США, мультикультуралізм у європейських країнах) увага акцентується і на негативних виявах поліетнічності. У цьому разі наголошують те, що іммігранти, які є сьогодні головним джерелом поліетнічності, є чинником напруження і конфліктів між етнофорами й етнічними спільнотами, особливо за умов погіршення економічної ситуації та загострення відносин між країнами входу й виходу іммігрантів. Так, американський дослідник (до речі, свого часу він іммігрував до США) Пітер Бримелоу, започатковуючи своєю статтею “Чи існує нація-держава?” дискусію про майбутнє націй, стверджує, що “імміграція є потенційно більш загрозливою для громадського порядку, аніж ми усвідомлюємо” [Brimelow, s.a.]. Справді, поділ за етнічною лінією в поліетнічному суспільстві стає очевиднішим внаслідок змагань за економічні, соціальні й політичні ніші. Ці змагання супроводжуються поширенням негативних етнічних стереотипів і поглибленням нетерпимості у стосунках між носіями різних етнокультурних традицій і уподобань. Незрідка кульмінацією такої ситуації стають конфлікти, особливо коли йдеться про територіальні претензії або про прагнення певної частки тих чи тих етнофорів до сепаратизму чи приєднання до інших етнополітичних організмів на підставі певної етнічної спорідненості. Характер і сила вияву тієї чи іншої тенденції залежить від дії сукупності різного роду об'єктивних і суб'єктивних чинників, і — що надзвичайно важливо — оцінювати адекватність цих тенденцій варто в конкретному соціальному контексті [Kanbur, 2009: p. 16].

Чинники, що визначають *modus vivendi* і характер міжетнічної взаємодії. У цьому контексті чи не найважливішим є усвідомлення стану сприйняття “інакшості” у суспільстві й оцінка впливу на формування цього сприйняття різноманітних чинників [Сорока, 2012; Dervin, s.a.]. Передусім необхідно звертати увагу на рівень участі “інших” у формуванні складу населення в минулому й на теперішньому етапі; на державну, регіональну й місцеву політику (позицію) щодо наявних компонентів структури населення і тих, котрі нещодавно прибули та перебувають на проживання у країні (зокрема імміграційного законодавства, спеціальних програм, які стимулюють інтеграцію щойноприбулих у нове суспільство та його структури, мультикультуралізму, а також асиміляціоністських концепцій і доктрин); на можливості соціальної й культурної мобільності етнічно диверсифікованих новоприбулих і “помітних меншин”; на якість довкілля для формування

міжетнічної толерантності тощо. Звернімося до наявних досліджень українських і зарубіжних авторів, щоб акцентувати увагу на можливих траєкторіях динаміки впливу тих чи тих чинників на міжетнічну взаємодію та формування *modus vivendi*. Найпридатнішими в цьому випадку є результати Європейського соціального дослідження.

Щонайперше звернуся до відповідей на запитання в рамках цього дослідження, які дають змогу встановити рівень сприйняття “інакшості” населенням різних європейських країн (для ранжування обираю країни, де чинник поліетнічності відіграє відчутну роль: Австрія, Бельгія, Велика Британія, Іспанія, Нідерланди, Німеччина, Франція, Швеція; у цей перелік також включаю Україну, що увиразнює її місце у співтоваристві європейських країн).

1. *Як Ви вважаєте, те, що люди з інших країн переїжджають жити до України (до іншої країни), це в цілому добре чи погано впливає на економіку країни?* (Шкала вимірювання: 0 — погано для економіки, 10 — добре для економіки). Відповіді на це запитання давали для кожної із зазначених вище країн загалом таку картину на 2011 рік: 5,22 (2007 рік); 4,53; 4,67; 4,97; 5,19; 5,23; 4,72; 5,95; 4,43 відповідно; середній бал “4,99” [Головаха, 2012: с. 106].

2. *Як Ви вважаєте, приплив людей з інших країн в цілому руйнує чи збагачує культурне життя?* Маємо такий стан: 4,80 (2007 рік), 5,52; 4,95; 5,91; 6,13; 5,79; 5,23; 7,16; 4,47; середній бал “5,55” [Головаха, 2012: с. 107].

Ще більше можливостей проникнути в сутність процесу формування налаштування на сприйняття “інакшості” надають результати відповідей на наступні два запитання, які передбачають п’ять ґрадацій ставлення до “інших”.

1. *Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до Вашої країни людям тієї ж раси чи національності, що й більшість?* (Варіанти відповіді: слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до країни; слід дозволяти деяким таким людям; слід дозволяти лише небагатьом таким людям; не слід дозволяти нікому; не знаю). Думка мешканців обраних мною країн структурувалася таким чином: Австрія — 17,6; 47,0; 26,0; 4,7; 4,2; Бельгія — 16,1; 53,1; 21,7; 8,7; 0,4; Велика Британія — 10,9; 46,9; 27,7; 11,2; 3,3; Іспанія — 15,8; 36,3; 32,8; 11,3; 2,5; Нідерланди — 11,6; 53,0; 27,7; 5,6; 1,5; Німеччина — 29,5; 47,2; 16,4; 3,7; 3,1; Франція — 11,6; 52,1; 28,4; 6,3; 1,2; Швеція — 38,4; 52,6; 6,1; 0,9; 1,1; Україна — 46,3; 28,0; 12,0; 6,6; 6,6 [Головаха, 2012: с.109].

2. *Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до Вашої країни людям, які за національністю або расовою належністю відрізняються від більшості населення країни?* (Варіанти відповіді: слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до країни; слід дозволяти деяким таким людям; слід дозволяти лише небагатьом таким людям; не слід дозволяти нікому; не знаю). Хотілося б звернути увагу на те, що опрацювання відповідей на це питання відкриває шлях до глибинного розуміння сприйняття “інакшості” й переходу до визначення соціальної дистанційованості (у поєднанні із застосуванням шкали Богардуса) у сприйнятті та стосунках між представниками різних етнічних спільнот. Останнє дає можливість визначити параметри проксими [Копытowska, 2014] — найбільш комфортної відстані

(соціальної, етнокультурної, етнопсихологічної) для спілкування (взаємодії) вихідців із різних країн і представників різних етнічностей у межах одного етносоціального чи етнополітичного організму. Отже, мешканці європейських країн так висловлюються щодо можливостей допуску до їхньої країни етнофорів, які за своєю національністю чи то расою відрізняються від більшості населення країни в'їзду: Австрія — 8,8; 33,6; 40,2; 11,5; 5,2; Бельгія — 8,6; 44,4; 31,3; 15,0; 0,8; Велика Британія — 7,8; 35,3; 33,3; 20,8; 2,8; Іспанія — 14,3; 32,6; 35,5; 13,5; 2,6; Нідерланди — 8,7; 42,7; 33,4; 12,6; 1,9; Німеччина — 14,0; 42,9; 30,2; 9,2; 3,6; Франція — 8,4; 37,1; 39,7; 13,0; 1,4; Швеція — 33,8; 52,0; 10,4; 2,1; 1,2; Україна — 17,3; 23,6; 24,8; 22,5; 11,0 [Головаха, 2012: с. 111].

Не вдаючись до деталей і специфіки формування сприйняття “інакшості” у кожній країні та не спиняючись на зіставленні рівнів толерантності в різних країнах (таке завдання я буду розв'язувати у наступних своїх дослідженнях), спробую зробити найочевидніші узагальнення: 1) мешканці країн, про які йдеться в аналізі, взагалі досить стримано оцінюють роль новоприбулих у соціоекономічному й культурному розвитку їхніх країн (середній бал перебуває на межі п'яти); 2) ці мешканці також не дуже радо відкривали б двері своїх країн для чужоземців; вони воліли б, щоб на поселення прибували не надто багато “інших”; при цьому вони віддавали би перевагу щодо в'їзду в їхню країну представникам тієї національності та раси, що й більшість населення країни входу; 3) значна частка населення європейських країн схильна відмовляти у в'їзді у свою країну вихідцям з інших країн, особливо інших рас і національностей, ніж більшості населення. Російська дослідниця А.Сальникова, розмірковуючи про багатокультурність у Середньому Поволжі, знайшла, на мій погляд, влучний термін на позначення цього явища: “(де)стабілізувальний чинник соціального розвитку” [Сальникова, s.a.]. Можна погодитися із твердженнями (спираючись на дослідницький досвід і накопичені знання), що більш позитивні установки щодо сприйняття “інакшості” спостерігаються в тих країнах, де представники різних країн і культур мають тривалу історію співжиття, а їхня соціетальна інтеграція та участь у політико-громадському житті мають усталені традиції, що дає змогу їм користуватися всіма правами громадян країни проживання [European Social Survey, 2013]. Натомість, коли виникає відчуття щодо несприйняття або реальна дискримінація за походженням, кольором шкіри й т. ін., то одразу утворюється конфліктогенна атмосфера, що може переростати в зіткнення, конфлікти, локальні війни (прикладом такої ситуації були нещодавні заворушення у передмістях Парижа).

У дилемі поліетнічності як виклику суспільству чи блага для нього важливу роль відіграє політика держав та адміністрування місцевих влад. У першому випадку передусім ідеться про правову базу з регулювання імміграційних процесів і відносин між етнічними спільнотами, а в другому — про конкретні ініціативи владних структур на регіональному та місцевому рівнях. Розглядаючи перше і друге в межах північноамериканських та європейських країн, можна зробити кілька висновків: 1) імміграційна політика поліетнічних держав (на цьому роблю наголос, тому що іммігранти впродовж тривалого часу залишаються основним джерелом формування

поліетнічності) головним чином відзначалася стабільністю і сприяла в'їзду іммігрантів у ці країни. Щоправда, подеколи Сполучені Штати й Канада вдавалися до рестрикціоністських заходів у своїй імміграційній політиці [Євтух, 1979], вводили квотну та бальну системи добору іммігрантів, формували циркуляри (Канада), які застерігали від їхніх контактів з етнічною батьківщиною. Більш жорсткою останніми роками стала імміграційна політика і в європейських країнах. Разом із тим уряди цих країн робили чимало для інтеграції вихідців з інших країн у суспільство проживання. У цьому контексті слід згадати так звані Програми позитивних дій, за якими надавалися пільги для сприяння соціальної мобільності іноетнічного населення у США, Канаді, наприклад для додаткового забезпечення робочими місцями в певних галузях життєдіяльності, та пільги при вступі до університетів. Це стосується і впровадження програм білінгвізму в американських школах та активності зі збереження етнічної спадщини у Канаді. На подібні цілі спрямовані також Акт про збереження і розвиток мультикультуралізму в Канаді та програми подвійного навчання для дітей турецьких іммігрантів у Німеччині, що передбачали заходи як з інтеграції їх у суспільство проживання, так і зі збереження етнічної мови та традицій, що має полегшувати їхню реінтеграцію у разі повернення до Туреччини. Зрештою, нагадаю про локальні програми, наприклад у Відні, які стимулюють розвиток етнічного бізнесу [Ethnic Entrepreneurship, 2011: p. 45–68].

Отже, доходимо висновку: іммігрантам і вихідцям із інших країн у північноамериканських та європейських країнах створювали умови для інтеграції їх і вони не зазнавали масової дискримінації. Про це свідчать дані згадуваного вище соціального дослідження. Так, за кольором шкіри та національністю (етнічною належністю) дискримінацію відчували в Австрії лише 0,4% опитаних (2007), у Бельгії (2011), відповідно, – 1,1% та 0,3%, у Великій Британії – 2,6% та 0,7%, в Іспанії – 1,0% та 0,2%, у Нідерландах – 1,1% та 1,0%, у Німеччині – 0,4% та 0,8%, у Франції – 1,6% та 0,9%, у Швеції – 0,3% та 0,7%, у Україні – 0,3% [Головаха, 2012: с. 103]. Такий стан належить трактувати як сприятливий для існування та перспектив розвитку поліетнічності. Щоправда, останніми роками почастишали симптоми ворожого ставлення до “інакшості” й дії, спрямовані на заборону в'їзду іммігрантів, зокрема з арабських та африканських країн. Цим переймаються праворадикальні сили та партії в Австрії, Німеччині, Франції. Свого часу білі англосаксонські протестанти у США (передусім американці англійського походження) розгортали активні виступи проти допуску в країну вихідців з інших країн, особливо “помітних меншин”. Сьогодні у Сполучених Штатах подеколи зберігається, а то і посилюється тенденція “анклавізації” (я би сказав, “латиноамериканізації” чи “афроамериканізації”) деяких районів великих міст (скажімо, в Детройті). Це відбувається не лише внаслідок припливу сюди цих етнофорів, а й через вплив білого населення, котре не бажає такого сусідства.

Наведені мною дані (а їх можна доповнити з інших статистичних джерел та фахової літератури) схиляють мене до попереднього висновку про те, що у країнах, зокрема, Північної Америки і Європи з етнічно диверсифікованим населенням зберігається сприятлива соціоекономічна та етнокультур-

турна атмосфера для існування феномену поліетнічності, перспектив його конструювання як позитивного чинника розвитку цих країн, оскільки на цю тенденцію працюють два могутні чинники: весь світ інтенсивно етнічно диверсифікується й удосконалюється етнополітичний менеджмент (принаймні, так має бути) [Євтух, 2012: с. 204–205; Why Ethnic Marketing, 2014]. У сучасному менеджменті у сфері етнонаціонального розвитку однією з найважливіших дилем є віднайдення оптимального співвідношення практикування мультикультурницьких та інтеграціоністських концепцій у повсякденному житті поліетнічних суспільств. Ця проблема актуалізується передусім через думку, формовану як у наукових колах, так і серед практиків, згідно з якою мультикультуралізм вичерпав себе чи, як мінімум, не спрацював ефективно. Сьогодні дедалі частіше звучать голоси на користь інтеграціоністських підходів у тлумаченні поліетнічного виміру суспільного розвитку. Прикладом у цьому контексті може бути Австралія, де “інтеграція” повертається як ідеологія політики щодо поселення іммігрантів в Австралії. Австралійське інтеграціоністське майбутнє чітко пов’язане з визнанням культурного розмаїття, підпорядкованим пріоритетам соціальної єдності [Jakubowicz, s.a.]. Дехто з українських авторів, не будучи спеціалістом з етнокультурної проблематики, безапеляційно заявляють про кризу мультикультуралізму (див.: [Погребинский, 2013]), не переймаючись необхідністю провести різницю між концептуально-теоретичним конструктом “мультикультуралізм” і соціальним конструктом (реальним феноменом). У першому випадку справді можна говорити про нагальність пошуку нових базових засад побудови теоретичних моделей мультикультуралізму; у другому — варто наголосити, що як соціальне явище мультикультуралізм не зникає, він є однією з характерних ознак сучасних суспільств. Власне, його зміст і сприйняття змінюються із плином часу і під тиском обставин [Katheleen, 2014]. Приклади адекватних підходів до оцінювання мультикультуралізму як складової поліетнічності подає спеціальний проект Королівського університету (Канада) “Індекс мультикультурної політики”, який націлений на забезпечення інформацією з політики мультикультуралізму за стандартизованим форматом, що сприяє порівняльним дослідженням і робить зрозумілими відносини між державою і меншиною [The Multicultural Policy Index, s.a.]. Тут застосовуються диференційовані підходи до виміру мультикультурності, відстежуваної за трьома кластерами (типами меншин): іммігрантські групи; історичні національні меншини; туземне населення. Для ефективності політики багатокультурності щодо іммігрантів пропонувано використовувати вісім показників, щодо національних меншин — шість, щодо туземного (аборигенного) населення — дев’ять. Це дає можливість вибудовувати професійну матрицю реального стану функціонування мультикультуралізму та визначення чинників, які впливають на його роль у суспільному розвитку різних країн. Серед таких останнім часом великої ваги набирає функціонування етнічно маркованих соціальних мереж, що впливає на формування нового середовища функціонування поліетнічності, а це, своєю чергою, веде до переформатування соціального простору, котрий дедалі більшою мірою стає транснаціональним [Євтух, 2013: с. 10–14].

Трансформаційні впливи на динаміку поліетнічності та перспективи її функціонування за умов транснаціонального соціального простору. Дослідники підкреслюють, що в сучасних реаліях іммігранти, котрі, як наголошувалося вище, є основним джерелом поліетнічності, дедалі частіше стають активними суб'єктами процесів як у країнах поселення, так і в країнах походження. Вони не розривають зв'язків зі своєю батьківщиною; понад те, вони постійно їх підтримують і урізноманітнюють форми контактів із країнами виходу. Таким чином вони творять транснаціональний соціальний простір, у якому формуються своєрідні ідентичності, що вбирають у себе риси як країни проживання, так і країни походження. Іммігранти XXI століття, за словами Пері Левіт, одночасно належать до двох суспільств [Levitt, 2005], оскільки, з одного боку, вони вже інкорпоровані (або прагнуть цього) у повсякденне життя країни проживання, а з іншого — підтримують контакти з батьківщиною через етнічні організації, переказують рідним гроші, пересилають товари, на які є попит у країні виходу, а отже, тією чи тією мірою впливають там на певні аспекти суспільних процесів. Для визначення такого типу іммігрантів у західній фаховій літературі вживають термін “трансммігранти” [Markley, s.a.], що, на мою думку, адекватно відтворює сутність цього феномену. Однією з найочевидніших характерних рис у цьому контексті стає підтримання етнічності у країні проживання через Інтернет-технології. Ідеться, передусім, про можливості взаємодії вихідців із тієї чи тієї країни. Скажімо, сьогодні не обов'язково мешкати в певному китайському ареалі, щоби виробляти і збувати етнічно марковану продукцію, на яку є попит на американському ринку. Її (ще й у більшому асортименті) можна замовити через Інтернет. До речі, це вже тривалий час практикується в етнічному бізнесі.

П.Левіт, досліджуючи природу транснаціональних громад і трансмігрантів, звертає увагу на ті моменти, які забезпечують їх функціонування і, я додав би, перспективу сталого існування саме такого типу громад як чинника поліетнічності: 1) можливості легкого пересування і комунікування; 2) зростання ролі мігрантів в економіці країн виходу; 3) зусилля держав-донорів для легітимації надання допомоги мігрантам та їхнім дітям; 4) посилення ролі країн-реципієнтів в економічному й політичному майбутньому країн-донорів; 5) соціальна й політична маргіналізація мігрантів у країні-реципієнті; 6) роль міграції у формуванні ідеологічної атмосфери, за якої перевагу віддають плюралізму перед асиміляціоністськими концепціями на кшталт “плавильного казана” [Levitt, 1999]. Переміщення поліетнічності у соціальні мережі та в поле Інтернет-технологій спричинятиметься, на мою думку, до її глобалізації. Дослідження цих процесів має стати вдячним об'єктом етносоціологічних пошуків науковців у найближчій перспективі.

Висновки

Аналіз найсуттєвіших аспектів феномену поліетнічності дає підстави зробити кілька попередніх висновків, які стосуються висунутого мною твердження про те, що поліетнічність становить *modus vivendi* представників різного типу етнічних спільнот, котрі проживають у межах одного

етнополітичного чи етносоціального організму: 1) на сьогодні поліетнічність — це даність, яка склалася внаслідок історичного розвитку багатьох країн світу, передусім пов'язаного з переміщенням вихідців із різних народів до певного (обраного) місця проживання поза межами своєї країни; 2) необхідність налагодження життєдіяльності на новому місці змушує новоприбулих взаємодіяти із собі подібними, з локальним (аборигенним, туземним) населенням і з тими, хто оселився тут раніше; 3) взаємодія вимагає взаємної адаптації (“пристосування”) до норм поведінки і цінностей одне одного, що веде до гібридизації етнічних ідентичностей; 4) за нових умов комунікацій трансформується зміст зв'язків із країною походження, які залишаються вагомим чинником збереження своєї етнічності в умовах іншоетнічного довкілля, але набувають відмінних від попередніх періодів форм (ідеться, зокрема, про формування транснаціональних громад); 5) сучасні комунікаційні технології, раціональні менеджерські дії владних структур, інтереси бізнесових кіл суспільств-реципієнтів, активність громадських рухів дають змогу спрямовувати міграційні процеси та міжетнічну взаємодію, конструюючи атмосферу поліетнічності таким чином, що на сьогодні поліетнічність дедалі більше перетворюється на соціокультурний конструкт, покликаний відігравати важливу роль в етнічно диверсифікованих суспільствах, сприяючи соціальній згуртованості й цілісності етнополітичних організацій.

Джерела

Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами Європейського соціального дослідження. 2005–2007–2009–2011 / Євген Головаха, Андрій Горбачик. — К.: Інститут соціології НАН України, 2012. — 119 с.

Євтух В.Б. Буржуазная концепция сегментированного характера рынка труда в полиэтнических странах / В.Б. Евтух // Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы; вып. 13. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 18–26.

Євтух В.Б. Етносоціологія: довідник / Євтух В.Б. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. — 205 с.

Євтух В.Б. Етносоціологія: терміни та поняття: навч. посіб. / [В.Б. Євтух, В.П. Трошинський, К.Ю. Галушко та ін.]. — К.: Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003. — 280 с.

Євтух В.Б. Рестрикціонізм в імміграційній політиці уряду США і Канади / В.Б. Євтух // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн; вип. 5. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 84–92.

Євтух В. Етнічність: енцикл. довідник / Євтух Володимир. — К.: Фенікс, 2012. — 396 с.

Євтух В. Етнічність у транснаціональному соціальному просторі: дизайн дослідницького проекту / Володимир Євтух // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2013. — № 1. — С. 3–26.

Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / Вілл Кимлічка. — Х.: Центр освітніх ініціатив, 2001. — 176 с.

Коваль В. “Поліетнічність” як об’єкт державного управління: теоретичний та історичний аспекти: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. / Володимир Коваль. — Одеса: Б.в., 2013. — 111 с.

Корек Я. Поліетнічність, багатомовність і культурне розмаїття в дискурсах польської й української інтелігенції після 1945 р. / Януш Корек // Проблеми слов’язознавства. — 2004. — Вип. 54. — С. 20–25.

Мустафаев Н. Полиэтничность как фактор развития [Электронный ресурс] / Нуртай Мустафаев. — Режим доступа : www.zonakz.net/article/28951 (s.a.).

Погребинский М.Б. Кризис мультикультурализма и проблемы национальной политики / М.Б. Погребинский ; А.К. Толпыго (ред.). — М. : Весь Мир, 2013. — 400 с.

Сальникова А.А. Мультикультурность российского региона как (де)стабилизирующий фактор социального развития (Среднее Поволжье XIX – начала XXI вв.) (аналитический обзор) [Электронный ресурс] / А.А. Сальникова. — Режим доступа : <http://www.vestnykeys.ru/0413/42.htm> (s.a.).

Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття іншого / Ю. Сорока. — Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. — 332 с.

Тарасов И.Н. Проблема полиэтничности в Центральной Европе [Электронный ресурс] / И.Н. Тарасов. — Режим доступа : <http://psibook.com/philosophy/problema-polietnichnosti-v-tsentraln...> (s.a.).

Тишков В.А. Единство в многообразии: публикации из журнала “Этнопанорама” 1999–2011 гг. / В.А. Тишков. — 2-е изд., перераб. и доп. — Оренбург : Издат. центр ОГАУ, 2011. — 232 с.

Швырев В.С. Конструкт // Новая Философская энциклопедия [Электронный ресурс] / В.С. Швырев. — Режим доступа : <http://iph.ras.ru/elib/1489/html> (s.a.).

Arabandi Bhavani. Polyethnicity / Bhavani Arabandi // Blackwell Encyclopedia of Sociology / George Ritzer (ed.). — Malden, Oxford, Victoria : Blackwell Publishing, 2007. — XCIII +5658 p.

Ballard R. Polyethnic Britain: A Comparative and Historical Perspective [Electronic Resource] / Roger Ballard. — Mode of access : <http://archive.ub.uni-heidelberg.de/savifadok/285/1/britain.pdf> (s.a.).

Bang P. Imperial Ecumene and Polyethnicity [Electronic Resource] / Peter Fibiger Bang // The Oxford Handbook of Roman Studies, 2012. — Mode of access : <http://oxfordindex.oup.com/viw/10.1093/oxfordhd/9780199211524.013.0043> (s.a.).

Billinger M. Another Look at Ethnicity as a Biological Concept: Moving Anthropology Beyond the Race Concept / Michael Billinger // Critique of Anthropology. — 2007. — Vol. 27, № 1. — P. 5–35.

Bourdieu P. The Forms of Capital / Pierre Bourdieu // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / J.E. Richardson (ed.). — N. Y. : Greenwood, 1986. — P. 241–258.

Brezovszky E.-P. Multikulturalität und Multiethnizität in Mittel-, Ost- und Südosteuropa / Ernst-Peter Brezovszky, Arnold Suppan, Elisabeth Vyslonzil (eds.). — Frankfurt am Main : Peter Lang, 1999. — 342 p.

Brie M. Ethnicity, Confession and Intercultural Dialogue in the European Border Space / Mircea Brie // Ethnicity, Confession and Intercultural Dialogue at the European Union's East Border / Mircea Brie, Ioan Horga, Sorin Şpoş (eds.). — Debrecen ; Oradea : University of Oradea (Romania), 2011. — P. 11–18.

Brimelow P. Does the Nation-State Exist? [Electronic Resource] / Peter Brimelow. — Mode of access : http://www.thesocialcontract.com/artman2/publish/tsc0304/article_280.shtml (s.a.).

Chalifoux J.-J. State and Polyethnicity: Between Volksgeist and Social Contract / Jean-Jasques Chalifoux // Reviews in Anthropology. — 1992. — Vol. 20. — Issue 4. — P. 265–273.

Concept [Electronic Resource] / From Wikipedia, the Free Encyclopedia. — Mode of access : <http://en.wikipedia.org/wiki/Concept> (s.a.).

Dervin F. Cultural Identity, Representation and Othering [Electronic Resource] / Fred Dervin. — Mode of access : <http://users.utu.fi/freder/dervinhandbookcorrect.pdf> (s.a.).

Diversity and Cohesion: New Challenges for the Integration of Immigrants and Minorities. Prepared for the Council of Europe by Jan Niessen Director of the Migration Policy

Group in Co-operation with the European Cultural Foundation. — Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2000. — 120 p.

Du Noit C. Diversity in a Multicultural and Polyethnic World: Challenges and Responses / *Cornel du Toit* // *Verbum et Ecclesia*. — 2004. — Jrg. 25, № 2. — P. 442–459.

Dyczewski L. The New Structure of the Intensification of the Cultures' Mobility / *Leon Dyczewski* // *Politeja. Jagiellonian Cultural Studies* 1. — 2012. — № 2/1 (20/1). — P. 39–47.

Eck K. From Armed Conflict to War: Ethnic Mobilization and Conflict Intensification / *Kristine Eck* // *International Studies Quarterly*. — 2009. — Vol. 53. — P. 369–388.

Ethnic Entrepreneurship. Case Study: Vienna (Austria). — European Foundation for the Improvement of Living and Working Condition, 2011. — 87 p.

Ethnopluralism [Electronic Resource] / From Wikipedia, the Free Encyclopedia. — Modus of access : <http://en.wikipedia.org/wiki/Ethnopluralism> (s.a.).

Extra Guus. Dealing with New Multilingualism in Europe. Immigrant Minority Languages at Home and at School / *Guus Extra* // *Australian Review of Applied Linguistics*. — 2007. — Vol. 30, № 2. — P. 18.1–18.38.

Guus E. Urban Multilingualism in Europe. Immigrant Minority Languages at Home and School / *Guus Extra, Kutlay Yađmur* (eds.). — *Multilingual Matters*, 2004. — 428 p.

Fish S. Does Diversity Hurt Democracy? / *Fish Steven, Brooks Robin* // *Journal of Democracy*. — 2004. — Vol. 15, № 1. — P. 154–166.

Franciszek G. von. Multiethnizität und Inkulturalität. Geschichte, Erfahrung, Berichte, Lösungen. Dokumentation einer wissenschaftlichen Summerschool 18-22 September 2000. — Wien, Warschau : 2001. — 288 S.

Hoyos K. Canadian Multiculturalism, Same as it ever Was? / *Katheleen Hoyos* // *Coolabah*. — 2014. — № 13. — P. 33–41.

Jakubowicz A. The Risk of Diversity: The Meaning of Integration in Australian Political Culture [Electronic Resource] / *Andrew Jakubowicz*. — Mode of access : http://andrewjakubowicz.com/publications/integrationfutures_risk/ (s.a.).

Jones Siân. The Archeology of Ethnicity. Constructing Identities in the Past and Present / *Siân Jones*. — The Taylor & Frances e-Library, 2003. — 195 p.

Kanbur R. Ethnic Diversity and Ethnic Strife. An Interdisciplinary Perspective [Electronic Resource] / *Ravi Kanbur, Prem Kumar Rajaram, Ashutosh Varshney*. — 2009. — 41 p. — Modus of access : <http://kanbur.dyson.cornell.edu/papers/EthnicitySymposiumOverview.pdf>.

Koopmans R. Multiculturalism and Immigration: A Contested Field in Cross-National Comparison / *Ruud Koopmans* // *Annual Review of Sociology*. — 2013. — Vol. 39. — P. 147–169.

Kopytowska M. Proximizing the Other: Radical Discourses Online / *Monika Kopytowska* // *Political Linguistics III*, 8–10 May, 2014, Warsaw : Book of Abstracts / ed. by *Monika Kopytowska & Łukasz Kumięga*. — University of Łódź, University of Warsaw in cooperation with University of Nottingham, 2014. — 96 p.

Levitt P. Social Remittances — Culture as a Development Tool. 2005 [Electronic Resource] / *P. Levitt*. — Mode of access : <http://idbdocs.iadb.org/wsdocs/getdocument.aspx?docnum=561717>.

Levitt P. Towards an Understanding of Transnational Community Forms and Their Impact on Immigrant Incorporation. 1999 [Electronic Resource] / *Peggy Levitt*. — Mode of access : https://migration.ucdavis.edu/rs/more.php?id=47_0_3_0 (s.a.).

Lie J. Multiethnic Japan / *John Lie*. — Cambridge: Harvard University Press, 2004. — 272 p. Management of Cultural Pluralism in Europe / *Janina Dacyl* (ed.). — 1995. — 474 p.

Markley E. Social Remittances and Social Capital: Values and Practices of Transnational Social Space [Electronic Resource] / *Eliza Markley*. — Mode of access : <http://www.revistacalitateavientii.ro/2011/CV-4-2011/02.pdf>.

McNamara L. 'Equality Before the Law' in Polyethnic Societies: the Construction of Normative Criminal Law Standards [Electronic Resource] / Luke McNamara. — Mode of access : <http://ro.uow.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1008&content=lawpapers> (s.a.).

McNeill W.H. Polyethnicity and National Unity in World History / William McNeill. — Toronto : University of Toronto Press, 1985. — 85 p.

Polyethnicity [Electronic Resource] / From Wikipedia, the Free Encyclopedia. — Mode of access : <http://en.wikipedia.org/wiki/Polyethnicity> (s.a.).

Riggs F. The Modernity of Ethnic Identity and Conflict / Fred Riggs // International Political Science Review. — 1998. — Vol. 19, № 3. — P. 269–288.

Rizvi F. Multiculturalism: Making Policy for a Polyethnic Society / Fazal Rizvi. — Deakin University, 1989. — 200 p.

Russel J. Polyethnicity / Jesse Russel, Ronald Cohn. — Book On Demand Ltd., 2013. — 146 p.

Szarka L. A Polyethnic Region in East-Central Europe. Studies in the History of Upper Hungary / Laszlo Szarka. — N.Y. : Columbia University Press, 2012. — 550 p.

Tanton J. An Historian Looks at Polyethnicity // Social Contract Journal Issues. — 1993. — Summer. — Vol. 3, № 4.

The European Social Survey [Electronic Resource]. — 2013. — Mode of access : <http://www.unige.ch/ses/sococ/cl/edoc/data.ess.html> (s.a.).

The Multicultural Policy Index [Electronic Resource]. — Mode of access : <http://www.queensu.ca/mep/> (s.a.).

Tishkov V. Multiethnicity in Russia in a Global Context [Electronic Resource] / Valery Tishkov. — Mode of access : <http://valdaiclub.com/culture/66501.html> (s.a.).

Westin Charles (ed.) Identity Processes and Dynamics in Multi-Ethnic Europe (IMISCOE Research) / Charles Westin. — Amsterdam : Amsterdam University Press, 2014. — 382 p.

Why Ethnic Marketing? [Electronic Resource] / Manifold Data Mining Inc. — 2014. — Sunday February 16. — Mode of access : <http://www.manifolddatamining.com/html/products/ethnicmarketing.htm> (s.a.).

Wolff S. Ethnic Minorities in Europe: The Basic Facts [Electronic Resource] / Stefan Wolff. — Mode of access : www.stefanwolff.com/files/min-eu.pdf (s.a.).

Yevtukh V. Intercultural Dialogue: Efficient Construct of the Integretive Development of Polyethnic Societies / Volodymyr Yevtukh // Politeja. Jagielonian Cultural Studies 1. — 2012. — № 2/1 (20/1). — P. 111–131.

232 Million International Migrants Living Abroad Worldwide — New UN Global Migration Statistics Reveal [Electronic Resource]. — Mode of access : <http://esa.un.org/unmigration/wallchart2013.htm> (s.a.).